

ברית ייעוד גם ל"אחרים"

תגובה למאמרו של זאב שביידל (אקדמות יז)

זיוה אופק

קראתי את מאמרו של זאב שביידל (להלן, זאב) בעניין רב. המקורות ההלכתיים וגם המקורות המחקריים מתחום הסטטיסטיקה ובריאות הנפש היו מרתקים; אולם לא משום כך החלטתי להגיב עליו, כי אם בשל חשיבותו הרבה.

חידושו של זאב, שאני מוקירה את פעילותו, הוא בניסיון לעצב מודל של חיים הומולסביים בתוך החברה הדתית האורתודוקסית. זאב מודע לכך שמדובר בפתרון של פשרה, פתרון חלקי ואולי אף זמני, אבל לשיטתו חובה ליצור קווים לפתרון כזה כדי שלא המציאות היא שתעצב אותנו כחברה דתית, אלא אנחנו נוכל לעצב את המציאות; או בלשונו של זאב בסוף המאמר: "גם כשאין בידינו פתרון מוחלט, חובה עלינו לעשות הכול כדי להגיע לפתרון חלקי. אם לא נשאף להציע פתרונות – החיים יציעו לנו אותם בעל כורחנו".

כיוון שמעסיקה אותי מאוד השאלה אם אכן מוטלת עלינו חובה להציע פתרונות, ואם כן, מה הם פתרונות אלו, אני רואה במאמר הזה מאמר חשוב, ולא פחות מכך – מרגש.

עם זה אני מבקשת להעמיד בסימן שאלה גם את הנחת היסוד באשר לצורך להציע פתרון וגם את אופי הפתרון המוצע.

שינויים ערכיים בחברה דתית

דרכה של הלכה שהיא מעצבת את הציבור, אולם היא גם – ובמידה לא פחותה – מעוצבת בידי הציבור. בתקופות של שינויים ערכיים מהפכניים ראו בעלי הלכה פעמים רבות את תפקידם בהתנגדות לשינויים. ואולם אם המהפכות הן רציניות, בראייה היסטורית התנגדותם נבלעת או הופכת לקול זניח.

רובו של הממסד הדתי (ולא רק היהודי) נלחם בשצף קצף בכל הרעיונות והנורמות של תקופת הנאורות: השכלה, לאומיות, אהבה רומנטית, פמיניזם ויסודות של חילון, ביקורת כלפי כתבי הקודש ועוד. בכל המאבקים הללו הוא הפסיד. בסופו של דבר, את כולם הכיל הממסד הדתי לתוכו, במידה כזו או אחרת, בין באופן חלקי, בין בהשלמה ובין מתוך ערך תורני לרעיונות הללו.

"הפסד" זה לרוחות החדשות, שלאמיתו של דבר ולאמיתה של תורה הוא רווח, נבע להשקפתי משני עמודים שבעומקם הם אחד. העמוד האחד הוא שהמציאות כפתה עצמה על החברה הדתית ועל הממסד הדתי, ואט-אט חשה הקהילה, כפרטים וכחברה, שאין היא יכולה עוד לנהוג על-פי הנורמות המקובלות מקדמת דנא (בין שמדובר בנורמות קהילתיות בין שמדובר בנורמות הלכתיות). כך למשל, משרבו מחללי שבת בפרהסיה והם היו בניס, אחים וחברים קרובים, שוב לא יכלה החברה להכיל את תגובת החרם והנידוי שהיתה מקובלת מאז ומעולם, והתגובה שינתה

פניה מקצה לקצה. דברים כאלו קרו למעשה בכל תחומי החיים. העמוד השני הוא שההלכה וכמוה הקהילה לא יכלו לעמוד בפני התביעות המוסריות שהיוו בסיס לשינוי: תביעות לחירות, תביעות לאמת ויושר, תביעות להגשמת הפוטנציאל האנושי והתבונה של האדם, תביעות לאיכות חיים טובה יותר, תביעות לשוויון ועוד.

הרעיונות החדשים וההצעות להתנהגויות חדשות לא קיבלו בהכרח את ברכתם של גדולי ההלכה. נהפוך הוא: רובם התנגדו להשכלה, לציונות, לפמיניזם וכולי. אבל הציבור "הצביע ברגליים". "הצבעה ברגליים" אין פירושה בהכרח מתן פתרונות הלכתיים וחברתיים לבעיות ההלכתיות שהמהפכה יוצרת. ההפך הוא הנכון, עיקרה של "הצבעה ברגליים" הוא התנהגות שאינה תואמת את ההלכה או את הנורמות החברתיות של הקהילה הדתית, והיא מצויה גם בקרב אנשים הרואים את עצמם נאמנים לתורה ולמצוותיה.

כשאדם מישראל מרגיש שבתחום מסוים הוא אינו מסוגל לנהוג על-פי ההלכה או על-פי הנורמות המקובלות משום שהתנהגות כזאת סותרת את מהותו או את מה שנתפס בעיניו כדרך ארץ או מוסר בסיסיים והכרחיים, הוא ינהג על-פי מוסכמה חוץ-הלכתית ולעתים אף אנטי-הלכתית (למשל, הוא יינשא מתוך אהבה רומנטית בלי להתחשב בדעת הוריו; הוא יתייחס באופן מכבד ושוויוני למחללי שבת בפרהסיה ועוד). כשציבור גדול חש כך, ניתנים גם פתרונות הלכתיים חלקיים (כמו בעניין הפמיניזם והיחס למחללי השבת) או מלאים (כמו בעניין הציונות).

פתרונות כאלה אינם פתרונות חילוניים, אלא הם מקבלים לבוש דתי אימננטי. הציונות הופכת להיות הגשמת חזון הנביאים, השינוי בהתנהגות בתוך הבית בין איש לאשתו הופך להיות הערך של אהבת הרע וחיזוק הבית והמשפחה ועוד.

בעניין זה חשוב לי להדגיש כי הלבוש הדתי האימננטי שהשינוי מקבל אינו רק עניין סמנטי או חיצוני. זהו עניין מהותי, ועיקרו הוא שהתורה כתורת חיים הכילה את השינוי – רק את אותו חלק שיכול להשתלב בה – ועשתה אותו לחלק אורגני ממנה. בכך שומרת על עצמה התורה – באמצעות ההלכה, הנורמות החברתיות והדתיות והשפה הדתית – משינויים מהפכניים ולא-מבוקרים העלולים להרוס כליל את דמותה ולהפוך אותה לעלה נידף המיטלטל ברוחות הזמן. חלילה לי מלצייר תמונה כזאת. חלילה לי מלתבוע את הגשמתה של גישה רפורמית, שלא לומר אנטינומיסטית כזאת.

ועם זה אני עומדת על עיקר טענתי שלפיה ההלכה היא מהות אורגנית הנתונה לשינוי ולהתקדמות עם התפתחות המוסר בהיסטוריה ועם שינוי הנסיבות.

תביעה הומולסבית דתית

לאור כל האמור לעיל, לדעתי עיקר המאבק ההומולסבי הדתי אינו נסב על הצעת פתרונות הלכתיים או קהילתיים. אמנם פשוט וברור לי כי המאבק הזה מוליד גם הצעות תיאורטיות הנוגעות בהיבטים אלו. בהקשר זה אני מניחה שעמדותיהם של הרבנים שרלו, רפופרט, גרינברג ואחרים לפתרונות חלקיים או מלאים שיאפשרו קיום בכבוד הלכתי או קהילתי הן אכן תוצר של הנראות (הכוונה לביטוי במרחב הציבורי של הזהות ההומולסבית, בין באמצעות חשיפת הזהות

של הפרט ההומולסבי החי את חייו בקהילה ובין באמצעות פעילות פוליטית וחברתית המבקשת גם ביטויים תאורטיים).

אבל בעיניי עיקר המאבק ההומולסבי הדתי הוא על זכות הצעקה והזעקה: אין זה מוסרי, אין זה אנושי – וזה אפילו מרושע – להפלות או לנדות אותנו. להערכתי חלק ניכר מהציבור הדתי מרגיש היום שלא בנוח עם עמדת ההלכה או עם העמדה המרכזית של הקהילה שבאה לידי ביטוי בסוגיה זו. כשהרוב המוחלט של הציבור ירגיש כך, תשתנה גם ההלכה.

הצעקה הזאת היא פוליטית מאין כמוה. היא תאולוגית מאין כמוה. הצעקה הזאת היא המאבק של עם ישראל לשמור את ההלכה מוסרית, מאבק לשמר אותה כחוד החנית במאבק המוסרי לקראת הגאולה השלמה. לא ייתכן שההלכה תהיה אבן נגף להתקדמות המוסרית החלה בעולם, גם כיום – כשהיא עטופה בקליפות פוסט-מודרניות שונות ומגוונות.

לפיכך הפתרון הראשוני, העיקרי והעקרוני מבחינתי הוא נראות מתמשכת ועיקשת האומרת "אנחנו כאן". אנחנו, ומשפחותינו שאנו מקימים, וילדינו שאנו מגדלים להיות יהודים נאמנים – כולנו כאן. להעליב אותנו, להתכחש לעצם קיומנו, לנדות אותנו – כל אלו הן תגובות המעידות על חולשה מוסרית, על רשעות.

בהערת אגב אעיר שבשל האמור לעיל, נתינת עמדה ובמה לעמדות – אף של גדולי ישראל – המבטאות התכחשות למציאות קיימת, המביעות עלבון ונידוי, גובלת בעיניי בחילול השם. יש לי ספק רב אם הייתי בוחרת לפרט עמדות כאלה בכלל, אבל הנושא מורכב ולא לכך באה תגובתי.

מכל מקום אנשים המאמינים כמוני בתורת הנצח של עם הנצח, אינם מעלים בדעתם שעם ישראל או ההלכה היהודית יבחרו חס ושלום ברשעות לאורך זמן. דבר כזה לא אירע מעולם, ואין שום סיבה שזה יקרה דווקא עכשיו. אמונה בטובו של הא-ל ובהיסטוריה ששמה פניה אל הגאולה השלמה אי"ה, פירושה בראש ובראשונה אמונה בניצחון הטוב בהיסטוריה האנושית.

בהקשר העקרוני והתיאורטי הזה, שמטבעו יש בו אלמנט רדיקלי, אני רוצה להוסיף כי זאב לא הכליל במאמרו את מאבקם של הטרנסגינדרים (דהיינו, מי שאינם מזדהים עם מינם הביולוגי. במצב הקיצוני ביותר מדובר באנשים שביצעו ניתוח לשינוי מין). גם הם חיים בקרבנו. גם הם אח(ר)ים והם זקוקים לפתרונות הלכתיים ואנושיים בדחיפות רבה יותר מהומולסבים (למשל, האם טרנסגינדר/ית חייבת/ת במצוות כגבר או כאישה? האם זה תלוי בשאלה אם הוא/היא נותחו ומצבם הביולוגי שונה כרגע? ועוד).

ההומוסקסואליות, הלסביות, הביסקסואליות והטרנסגינדריות (או בקיצור: להט"ב) הן תופעות שמטבען יתפסו תמיד מקום מועט בתוך הקהילה. בשל כך הן מציבות בפני הקהילה אתגר מוסרי ודתי ראשון במעלה, והוא כיצד מתמודדת הקהילה הדתית עם המיעוטים שבתוכה. אין מדובר כאן בהתמודדות מתוך חישובים אופורטוניסטיים, דהיינו כיצד רוצה הקהילה הדתית שינהגו בה כמיעוט, אלא בהתמודדות אמיתית הנובעת מתוך הכרה ערכית שהיחס כלפי מיעוט הוא מבחן מפתח מוסרי של כל קהילה.

אבל מלבד אתגר מוסרי ודתי כללי, נוכחות גלויה של כלל קהילת הלהט"ב מאפשרת לקהילה הדתית, למסורת היהודית ואפילו להלכה להתמודד מחדש עם שאלות שהנראות של הקהילה, התקדמות המחקר הרפואי והטכנולוגיה הרפואית מציבות בפניה. מהו מינו של אדם? כיצד הוא

נקבע? האם הוא רק עובדה ביולוגית או שמא מדובר בעובדה ערכית ותודעתית? האם המשפחה משקפת יחסי כוח או יחסי מין (במובן sex) מסוימים בין המינים, או שמדובר בהתקדשות של אדם לרעהו, התקדשות המבטאת שותפות בשורש נשמת הזוג ומחויבות ערכית? האם הורות היא עניין ביולוגי או עניין תודעתי וערכי?

אני מאמינה שהתקדמות ההיסטוריה מאפשרת לאדם באשר הוא, ולהלכה כגילוי עליון של רוח האדם, להיות כבולים פחות לחומר ולהשרדות החומרית (ובכללה טבעו הביולוגי של האדם) ולשקף יותר ויותר את תודעתם הרוחנית ובחירתם הערכית של בני-האדם. כמובן ששיאה של השתחררות זו מהטבע החומרי הוא "ובלע המוות לנצח", אבל דרכיה של השתחררות זו מרובות ומסועפות ותלויות בהתקדמות טכנולוגית המלווה בהתקדמות מוסרית.

סירוב של ההלכה או של הקהילה הדתית להכיר בזהויות ובנטיות מיניות שונות ולהתמודד איתן הוא סירוב לקבל את האתגר ואת המשמעות הדתית הגלומים בזהויות אלו.

אלו הם יסודות הפתרון שאנו מציעים. אלו הן הצדקתו וצדקתו של הפתרון, ומכאן צריכה להיגזר גם הדרך לפתרון.

שילוב במסגרת הקהילתית

אכן, גם למי שמתקומם מהרדיקליות הנגזרת מתפיסתי הדתית (שמבחינתי היא נגזרת הכרחית), או שלצד הקריאה הדתית סבור כמו זאב שנדרש כעת פתרון קהילתי ולו חלקי וזמני, מן הראוי שיבחן את מאמרו של זאב ביושר ובוהירות על ההנחות הגלומות בו במישרין או בעקיפין.

זאב תובע מהחברה הדתית התנהגות המקיימת את המצוות הבסיסיות של אהבת הרע והאיסור להלבין את פניו. עצוב שבחברתנו התביעה הגלויה והפשוטה-לכאורה הזאת היא צעד אמיץ ואף רדיקלי. אך אני חולקת על זאב בכך, שכן לדעתי הוא אינו תובע מהחברה הדתית לא יושר ולא יושרה. אביא כמה דוגמאות להבהרת כוונתי.

למיטב הבנתי זאב מציע דו-קיום שבו ההומוסקסואל או הלסבית אינם נותנים שום ביטוי פומבי לזהותם (ואיני מתכוונת חלילה לביטוי מיני שאינו מקובל גם אצל הסטרייטים באותה קהילה). לעניות דעתי זה איננו פתרון. לכל היותר יש כאן שימור של המצב הקיים כיום שלפיו אנשים דתיים כמעט בכל חלקי החברה הדתית "יוצאים מהארון" בפני חברים קרובים ובני משפחה בווידויים מלאי בושה וסודיים ביותר בתמורה לקבלה אישית (אני יודעת – הייתי שם). האם זה כל מה שמבקש זאב?! האם זהו היחס הראוי לזהותנו כהומוסלסביים?! האם זהו היחס הראוי לאהבתנו?! האם כך נוכל לגדל את משפחותינו?!

יתר על כן, זאב ער לכך שדו-קיום כזה מתרחש בתוך קהילה שמוסדה המרכזי הוא בית-כנסת. הנחת היסוד של זאב שבית-כנסת הוא מקום א-פוליטי תמוהה בעיניי. בבסיס ההנחה הזאת מסתתרת בהכרח הנחת היסוד התמוהה עוד יותר שישנה קהילה שהיא א-פוליטית, לא רק במובן של ימין ושמאל אלא גם במובן חברתי רחב.

אודה ולא אבוש, מעודי לא ביקרתי בבית-כנסת שאיננו משרת מטרות פוליטיות. כוונתי לא רק לבתי-כנסת שבהם הרב מעביר שיעור על קדושתה של ארץ ישראל השלמה והגבאי מכריז בסוף

התפילה על מועד ההפגנה הרלוונטית ומיקום ההסעות (זאב יודע מן הסתם ממש כמוני שרוב בתי הכנסת הם כאלה...).

אני גם לא מדברת על חומר הקריאה המחולק בבית-הכנסת וכולו רווי פוליטיקה (הכוונה לחומר הקריאה המכונה עלוני פרשת שבוע). כל מי שהיה אי פעם בבית-כנסת יודע בדיוק אילו מאבקים פוליטיים ורעיוניים לוהטים מתנהלים מעל דפי העלונים האלה ומשרתים אינסוף שיחות סתר בזמן קריאת התורה.

אני מדברת על התנהלותו השוטפת של בית-הכנסת: האם מדובר בבית-כנסת אשכנזי או ספרדי? מהם תפקידי הנשים? האם מתפללי בית-הכנסת מארגנים שיעורים נוסף על התפילות? מה תוכנם של אלה? מי מעביר אותם? האם מאורגנת פעילות קהילתית? פעילות של חסד? מה מידת שיתוף הילדים בבית-הכנסת? האם הם רק שרים "אנעים זמירות" או שיש פעילות מיוחדת בעבורם בשעת התפילה? האם לבית-הכנסת יש רב? מיהו? כל אלו קובעים את אופייה של הקהילה ואת תודעתה יותר מכל ספר הלכות שבעולם. כל אלו הם הכרעות פוליטיות בעלות משמעות דתית קהילתית ותאולוגית.

בבית-הכנסת כמקום תפילה הדבר היחיד שאמורה להיות לו משמעות הוא היותך יהודי. לעומת זאת בבית-כנסת כמקום מפגש של הקהילה, הפוליטיקה חיה ותוססת. חלילה להומוסקסואלים וללסביות להעלים את עצמם בתוך הוויה פוליטית זו.

אכן צודק זאב שפרישה מהציבור אינה פתרון אידאלי. היעלמות בתוך הציבור היא פתרון גרוע יותר.

תביעה לצניעות ולהגנה על ערכי המשפחה

ומן הקל אל הכבד: אם בענייני בית-הכנסת והנראות בקהילה מחלוקתי עם זאב היא מינורית למדי ומשקפת אולי מידה שונה של נראות מתבקשת, הרי לגבי הנחות יסוד אחרות אני חשה שכמעט תהום פעורה בינינו.

בעיניי פשוט וברור שמלחמתו החשובה ביותר של כל ציבור דתי היא המאבק על הקדושה בחיי הפרט ובחיי הכלל. אכן, המלחמה על הקדושה יכולה לשים לה למטרה התנגדות לפריצות הפושה למשל במצעדי הגאווה. אבל אסור שמלחמה כזאת תהיה מלחמה של צביעות.

אם החברה הדתית וההלכה אינן מציגות לפני הפרט ההומוסקסואל שום דרך לממש את מיניותו ואת אהבתו, ובמילים אחרות אינן מאפשרות לו שום אופציה לחיים אנושיים מהוגנים ושלמים, על כורחן הן דנות את הפרט לחיי פריצות. מדובר בפריצות והסתרה במקרה הטוב, בפריצות וחיי שקר ורמייה כלפי בת-הזוג שאיתה מנסה ההומוסקסואל הלכוד להקים משפחה במקרה הרע, ובפריצות וחולי במקרה הנורא.

כשחברה שולחת את בניה לחיות חיי פריצות בסתר, שתואיל בטובה שלא לגלגל עיניים בזעזוע כשהפריצות מתגלה ברבים.

כשחברה מוכנה להקריב את בניה ובנותיה ולשלוח אותם להקים בתים מעורערים בישראל עם בני-זוג הומולסביים שנכנעו ללחץ החברתי, בתים שאין בהם לא אהבה, לא אחווה, לא שלום ולא רעות, שתואיל בטובה שלא לדבר גבוהה-גבוהה כאילו היא מגנה על ערכי המשפחה.

התביעה המוסרית והדתית של הומולסבים מקהילתם והדרך להתערות בקהילה הן לתבוע מהקהילה חיים מוסריים; התנגדות אמיתית לחיי פריצות; תמיכה אמיתית בחיי משפחה יציבים של משפחות יציבות. או אז אפשר לקיים ויכוח על מידת הצניעות במצעדי גאווה בפרט ובחיים הציבוריים בכלל.

תביעה לקדושה

ואם התביעה לשילוב קהילתי גרידא ברמה האישית נתקלת בחומות של אטימות ואף צביעות, אטימות וצביעות שאנשים החיים בתוכנו, הומולסבים ובני משפחותיהם משלמים עליה מחיר כואב ונורא – קל וחומר שכך יקרה כשמדובר בשילוב קהילתי מוסדר ומוכר.

בהקשר זה כואבת בעיני הנחתו של זאב כי ליהדות אין שום אפשרות להציע לאדם ההומולסבי מסגרת משפחתית של קדושה. לשיטתי אין אדם, אין נברא בצלם, קל וחומר שאין יהודי, שההלכה אינה חייבת להציע לו (בדרך זו או אחרת) חיים של קדושה.

אכן, שילוב קהילתי מוסדר נוגע בשדה המוקשים של ההלכה. **בשלב מסוים (שלהערכתי טרם הגיע) יהיה אפשר לפרוט את השילוב בקהילה הדתית גם לשאלות הלכתיות.** להערכתי פשוט וברור שלפי רוב גדולי ישראל אין כל איסור להיות לסבית. להערכתי יש על מי לסמוך להלכה שאין איסור להיות הומוסקסואל אלא יש איסור על פעילות מינית **מסוימת**, אבל כמובן לא לפסוק הלכה באתי. אני מזכירה זאת רק לצורך ההשוואה לפעילויות מיניות אחרות האסורות על-פי ההלכה וליחס החברתי והדתי לגביהן כדי לבחון את היושרה החברתית הנהוגה ביחס להומולסבים.

על-פי ההלכה גם על זוגות סטרייטיים חלים כידוע איסורים לבצע סוגים מסוימים של מעשים מיניים, והם מוגבלים בזמנים מסוימים של פעילות מינית. האם החברה בודקת מה זוגות אלו עושים בביתם או כיצד הם מקיימים את ההלכה? האם יש הצדקה הלכתית או יושרה ציבורית המחייבת לבדוק זאת דווקא אצל הומוסקסואלים?

אני מניחה שזאב יודע כמוני שרוב היהודים המתחננים היום אינם שומרים ואינם מתכוונים לשמור על הלכות נידה. האיסור על קרבה לנידה והאיסור על משכב זכר מופיעים במקרא בסמיכות יחסית, וגם הביטויים והעונשים הננקטים כלפיהם דומים. כלום היה זאב מעלה בדעתו לטעון כי בשל כך אין קדושה בנישואין של רוב מניינו ובניינו של עם ישראל? האם נישואין והתקדשות של אדם לרעהו או לרעייתו מתבטאים על-פי היהדות רק באקט המיני החל ביניהם? ואם כן, האם מכיר זאב רבנים רבים המסרבים להשיא יהודים שאינם שומרים על הלכות נידה? האם הוא מכיר דתיים המסרבים להגיע לחתונות כאלה? האם רבנים אינם מברכים זוגות כאלה בכל ברכות **הקידושין** (מלשון קדושה והתקדשות)?

אדגיש, לא לעקור הלכה מישראל באתי חלילה, אלא לבדוק בציציותיהן של הנחות היסוד שמציע מאמרו של זאב, ובעיקר לבדוק את צידוקה המוסרי של חברה הטוענת כי על ההלכות הללו היא מסתמכת כאשר היא באה לדחות מקרבה הומוסקסואלים, לסביות, ביסקסואלים, טרנסגינדרים וטרנסגינדריות. אני מתקשה לחשוד בזאב בהומופוביה, אבל דומני שעליו להבהיר מדוע דווקא את הרצון של הומוסקסואלים להתקדש זה לזה הוא מוציא מגדרה האפשרי של הקדושה (ואפילו מגדר האפשרות התיאורטית!).

סיכום

זאב כתב מאמר רחב היקף, אמיץ, ובעיניי גם מרגש.

המאמר נלחם בבורות הנוגעת להומוסקסואליות.

המאמר נלחם באטימות הלב, שלא לומר ברשעות, שבהן נתקל לעתים הומוסקסואל המבקש להשתלב בקהילה הדתית.

המאמר נלחם בתופעה הרחבה שלפיה הומוסקסואלים ולסביות מעדיפים לצערנו להפסיק לשמור תורה ומצוות בגלל הקונפליקט הדתי והקהילתי שבו הם נתונים.

המאמר תובע מהציבור לנהוג באמפתיה, בחמלה ובאהבה כלפי השונה.

אני אסירת תודה לזאב על שהעלה את הנושא ועל התובנות החשובות שיש במאמרו.

עם זה אני חולקת על זאב בנקודה מרכזית: השונה, כל שונה, ובכלל זה ההומוסקסואל, הלסבית, הטרנסגינדר והטרנסגינדרית, הבאים להשתלב בחברה הדתית, אינם רק אנשים הזקוקים לחמלה ולאהבה (ומי מאיתנו אינו זקוק ליחס אנושי כזה בהיבט זה או אחר, בזמן זה או אחר). השונה, כל שונה, הוא נברא בצלם. הוא אדם בעל ייעוד בעולם, ייעוד שאינו רק אישי אלא גם חברתי וציבורי. אדם כזה נושא עימו תביעה דתית-מוסרית כלפי החברה.

חברה המסרבת להיענות לאתגר הזה היא חברה שיש בה חולשה מוסרית ואף רשעות. כשחברה מנסה להפוך את חולשתה המוסרית לעיקרון אידאולוגי ודתי, על כורחה היא תסתבך בסתירות פנימיות ואף בצביעות. חברה כזאת, שאינה קשובה לתביעות המוסריות שמציבים בפניה חבריה, חברה שאטומה לאפשרויות המוסריות שמציבה בפניה הקדמה המחשבתית וכמוה הקדמה הטכנולוגית והמדעית בעולם, על כורחה היא נידונה להיות מעוצבת על-ידי המציאות ולא לעצב אותה.

כדתיים ודתיות, כבניה ובנותיה של החברה הדתית, עלינו להיאבק על ייעודה, ובכלל זה על ייעודנו בתוכה. לא לברית גורל אנו שואפים בקשר שבינינו ובין א-לוהים ואדם, אלא לברית ייעוד "ואידך פירושה הוא זיל גמור...".

או בלשון המוטו שבחר זאב למאמרו: "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה", ואני ביקשתי רק להוסיף את זעיר מלאכתי למפעלו.